

HET PIJPENMAKERSVAK BESCHREVEN DOOR EEN LANDBOUWKUNDIGE IN DE 18E-EEUW

door Ruud Stam

Johannes Francq van Berkhey (1729-1812) was een veelzijdig man (1). Opgeleid als kunstschilder en tekenaar promoveerde hij op een botanisch proefschrift tot doctor in de medicijnen. Korte tijd was hij arts in Amsterdam en zelfs tolgaarder te Warmond. Hij doceerde aan de Leidse Hogeschool lange tijd natuurlijke historie en schreef veel over landbouw. Maar zijn grootste bekendheid kreeg hij in zijn tijd als gelegenheidsdichter en pamflettist. Hij was een vurig orangist en een emotioneel man.

Zijn belangrijkste werk "De Natuurlijke Historie van Holland" (2) is een veelomvattende studie over Holland. Diepgravend en telkens verbeterd en aangevuld. Landschap, landbouw, bodemsoorten en delfstoffen zijn enkele van de onderwerpen die daarin aan de orde komen.

In het hoofdstuk over de delfstoffen, in deel II, staat een uitgebreide verhandeling over pijp-aarde en het pijpenmakersvak. Hoewel de beschrijving van het pijpenmaken niet alle handelingen omvat, is de detaillering zo bijzonder, dat deze ons aanvullende informatie verschaft. Ik laat dit hoofdstuk onderstaand in zijn geheel volgen. Deel II van de Natuurlijke Historie van Holland werd in 1771 uitgegeven.

PYP - AARDE

De Pyp-Aarde, die van WALLERIUS, als eene zagte en bewerkbaare Mergel beschreeven is, word in Holland, zoo ver my bekend is, in geen en deele gevonden, evenwel is 'er geen Gewest, daar die Aarde meer bearbeid word, dan hier te Lande. Zelfs is haare nuttigheid, tot het maaken van Tabakspypen, door de Hollanders, en wel byzonder door die van Gouda, uitgevonden; waarom deeze soort hier te meer een klein plaatsje vereischt. Het is eene witte fyne Aarde, die zig met water laat kneeden, en tot allerfynst werk vormen; waar toe zy egter met eene vetter aardstoffe vermengd word. Op zig zelve gaat zy af als kryt met eenige kleverigheid; waar om 'er de tekenaars zig van bedienen tot het hoogen, met wit op blaauw papier. De plaats daar deeze Aarde gevonden word, was oudtyds, en is nog gedeeltelyk in Vrankryk omstreeks Rouaan; daar ze de Hollanders voorheen goedkooper als ballast wegvoerden, zonder dat de inwoonders zelve hier het gebruik kenden (3); waar door zy langen tyd Meesters van het geheim bleeven: naderhand moeten die van Rouaan het gebruik deezer Aarde ontdekt hebben; vermits 'er in die streek, na dien tyd, eene zekere soort van Porcelein gemaakt is geworden, bekend onder de benaaming van

Rouaansch Porcelain of aardewerk, dat gantsch niet van het geringste der Franse Porcelainen is. Het schynt dat de ontdekking van het nut deezer Aarde, vervolgens, derzelve duurte veroorzaakt heeft: en dat men hierom ook in andere Landen, die zelfde soort van aarde heeft opgespoord. Hoe het zy, dit is zeker, dat zy thans niet alleen uit Rouaan naar de Hollandsche Pypemaakeryen gevoerd word; 'er komt daar benevens goede witte Pyp-Aarde van Keulen, uit Luikerland en Braband; ook voert men van omstreeks Hoei, eene soort van vetter, mitsgaders witte Pyp-Aarde herwaards; die de Pypemaakers onder een kneeden. Deeze vette Aarde is gelyk aan de Luiksche volaarde, en ze geeft aan de Krytagtige Pypaarde eene taaiheid, die ze handelbaarder maakt dan de witte Pypaarde op zig zelve is. Men schraapt of raspt beide deeze aarden in kuipen; laatze weeken, tot dat ze beide tot eene taaie Klai vereenigd zyn; waar na zy tot het maaken van Tabakspypen gebezigd word: van welke nette en Vaderland-sche konst, wy niet kunnen nalaaten, ook nog kortelyk de behandeling te melden. Dezelve gaat aldus toe. Na dat de Pypaarde tot eene behoorlyke taaiheid en kneedbaarheid gebragt is, deelt een jongen of arbeider die Aarde in klontjes af, welken ieder omtrent tot genoegzaame stoffe voor eene pyp kunnen verstrekken. Deeze klontjes rolt hy op eene houten tafel dermaate uit, dat zy de lengte en dikte van den aanstaanden pypesteel verkrygen; aan welks einde een dotje Klai verknogt blyft, dat de pypekop moet worden. Van deeze ruwe uitgerolde pypen, legt hy 'er verscheiden op een stapeltje, doorgaans twaalf of meerder; welke stapeltjes aan den Vormer worden overhandigd, die ze vervolgens tot Tabakspypen vormt, en wel op deeze wyze. Hy, te weeten de Vormer, zit voor eene tafel, waar aan een schroef geklonken is, die, met een of twee draaien zo verre los of vast schroeft, dat 'er de Pype-vorm in sluite of 'er uitgenomen kunne worden. De vorm der pypen bestaat uit twee platte langwerpige koperen stukken, die net op elkander sluiten: midden in de binnenste op een sluitende zyden van elke halve vorm loopt eene groeve, die aan het einde eene groote holte heeft, en juist den steel en den kop der aanstaande pyp formeert, wanneer de gemelde twee stukken opeengevoegd zyn. Deeze vorm ligt, met zyne twee stukken van een gescheiden, voor den Vormer op zyne vormtafel; de Vormer neemt straks eene ruw gerolde pyp in de hand, en drukt een glad lang yzerdraad, net zo lang als eene pyp, aan 't begin van den steel, al draaiend door en door, tot aan den ruwen kop. Dit verrigt zynde, legt hy de doorgestookten ruwe pyp, met yzerdraad en al, in eene der groeven van de halve vorm; fluks neemt hy de andere halve vorm, en legt die op de eerstgenoemde, waar in de pyp ligt, zoo dat beide deeze stukken door pennetjes net op een sluiten; de vorm dus geslooten zynde, stelt hy dezelve tusschen de schroef, draait die met

een slag toe, en houd 'er de vorm in vast. Vervolgens neemt hy zeer gezwind een yzere stift, aan het einde met een Ovaal ronden knop beklonken, die net de holte van een pypekop beslaat; deezen knop drukt hy knaphandig en met kragt, in de opening van de vorm, daar de pypekop ligt, welke hier toe aan het einde der koperen vorm open blyft; dus doende perst hy de overtollige Klai uit de vorm, en laat net zo veel in de vorm zitten, als 'er tusschen de wanden van de vorm en deezen knop nodig is, om den pypekop te formeeren. Dit verrigt zynde, haalt hy het stift uit de kop, dryft het yzerdraad, tusschen den steel nog inliggende, en dit agt men de grootste konsthandeling, voorwaards, en steekt het gat door tot in den pypekop. Dan haalt hy het yzerdraad 'er uit, draait de schroef los, opent de vorm, en neemt 'er de pyp, die nu volmaakt gevormd is, uit. De dus gevormde pyp eens lugtig doorgeblaazen hebbende, legt hy dezelve in dien staat in een langwerpigen houten bak, in welks bodem groeven gewrogt zyn, waar in de pypen, orgelswyze, zonder elkander te raaken, liggen kunnen. Wanneer nu zulk een bak, een genoegzaam getal gevormde pypen heeft, komt die bak by andere arbeidslieden, wier werk het is de pypen te stempelen en glad te maaken; 't welk aldus geschied. Eene vrouw, meisje of jongen, neemt pyp voor pyp uit de bak, en snyd met een kort mesje, dat eene plompe scherpte heeft, de Klai af, die door het gemelde stift en den knop als overtollig uit den pypekop geperst is, en nog aan den hollen gevormden kop in eene hol ronde gedaante aankleeft. Als nu deeze overtollige Klai van den pypekop gescheiden is, neemt die zelfde persoon een zeker dopje, dat meest al van hoorn gemaakt is, of ook somtijds wel van yzer. Dit dopje, dat rond en plat, en in deszelfs holligheid in de rondte, met karteltjes uitgewerkt is, drukt de Pypemaakster of Pypemaaker op den pypekop; en maakt dus het gekartelde randje (4), dat men aan alle pypen, boven om den rand van den kop, of zoogenaamden ketel, ziet. Dit verrigt zynde, bedient men zich van een spits toeloopend stiftje, dat ook van hoorn, staal en by sommigen van toetssteen of eene dergelyk vaste en gladde zelfstandigheid gemaakt is. Dit stiftje, dat allesins rond en spits toeloopende is, als eene volkomen spitste kegelfiguur, neemt de arbeider, die nu een Polyster word, in de eene hand, terwyl hy de nieuwgevormde pyp in de andere houd; in die gestalte rolt hy de pyp lugtig om, terwyl hy de spitse Stift dwars over den pypesteel heen en weder wryft; latende de pyp nu hooger dan laager door de hand glyden; in diervoegen, dat de steel altoos langs den voorsten vinger der linkerhand op en neêr glyde, terwyl de Polyst-stift gestadig op die tegenwerkende kragt van den voorsten linkervinger, door de regterhand en wel byzonder ook door den voorsten vinger, bewoogen word; juist zo, als men de twee wysvingeren dwars over een, door de kinders,

om elkander uit te jouwen, ziet gebruiken. Dus doende polyst men de pypen zoo lang tot dat zy gantsch glad zyn en blinkend worden; welke glans veel verschilt, naar geraade, de pypen fyner of grover zyn. Als dit verrigt is, komen de pypen by den Stempelaar. Deeze heeft een yzeren Stiftje, waar in het merk der Pypemaakerije of den naam van den Baas gestift is: dit Stiftje drukt de Stempelaar agter op het uitsteekende knopje aan den kop, den Hiel genaamd, even als een Zegel door het signet op een brief gedrukt word. Buiten dit gereedschap heeft de Stempelaar veelerlei andere langwerpige Stempeltjes of Yzers, waar in allerlei kartels, oogjes, kantige uitstekjes en rondjes uitgewerkt zyn. Deezen houdt de Stempelaar op den voorsten vinger der linkerhand, of verandert die rigting ook naar welgevallen, om 'er den pypesteel gevoeglyk over te rollen, en 'er de figuur, die hy in zyn Stiftje heeft, intedrukken. Dus maakt hy die aartige sierlyke ringen en kartelingen, welken men aan de steelen der pypen ziet, en slangswyze, om de zoogenaamde Kermis of Bruigomspypen liggen: en veelal zet hy ook hier door het merk op den pypesteel. Wat voorts die soort van pypen nog belangt, welken met beelden en ander loofwerk versierd zyn, deeze worden, in de daar toe gemaakte vormen, met die sieraaden reeds gevormd. Zie daar een hoofdzaaklyk verslag van de wyze, op welke de pypen gevormd worden, dat met eene verbaazende vaardigheid en handeling geschied. De pypen gaan gestadig van de eene hand in de andere; en worden telkens in en uit de beschreevene bakken gelegd; tot dat zy haar volkomen beslag hebbende, in die bakken te droogen blyven liggen. Vervolgens worden zy in groote gebakken potten, van gedaante als een groote rondagtige omgekeerde Conus of Kegelvormige figuur, op drie of vier daar aan gebakken pooten staande, gestapeld. Men schikt 'er de pypen op deeze wyze in, dat, terwyl de koppen omlaag staan, de steelen in een top te samen loopen; en men stapelt ze voorts al opwaards, tot dat de laatste ry pypen met de koppen aan den rand der potten come, en de steelen spits tegen elkander, als een stompe tooren, boven de potten uitsteeken. Als de pypen dus gestapeld zyn, maakt men een ring van Klai, en legt dien om den gemelden top; op dat de pypen niet zouden afglyden. Deeze dus gevulde potten stelt men wyders in een Pottebakkers Oven; dog groote Pypemaakers hebben doorgaans zelve een eigen daar toe gemaakten Oven, welke veelal met dien der Potte- of Platteelbakkers overeenkomt, en derhalve in dit geval geene byzondere omschryving vereischt. Men kan zig tog gerecedlyk voorstellen, dat hier, even als tot alle ander Aardewerk, eene hette vereischt word, die naar den aart der stoffe gemaatigd moet zyn; weshalven wy volstaan kunnen, met te zeggen, dat dit bakken het laatste werk is, dat tot het pypemaken vereischt word. Eenige verdere geringe omstandigheden slaan wy kort-

heidshalven over; als daar is, het stellen der potten, het uitneemen der pypen en andere kleinigheden, het opmaaken van de pypen tot verzendingen, het pakken en dergelyke zaaken meer. Dit alleen kunnen wy niet nalaaten nog in 't voorbygaan aan te merken, dat 'er ook elders buiten Holland, en wel in Duitschland, pypen gemaakt worden, waarom 'er door 's Lands Staaten een impost op derzelver invoer gesteld is. Intusschen blyft, schoon de konst van 't pypemaaken ook in andere Landen en Provintiën, door nayver en oogmerken van winst geoefend worde, de Eer van die konst, en tot nog toe de roem van de fraaiste pypen te maaken, by de Hollanders. Wat andere nagebuuren ook ten deezzen opzichte gedaan mogen hebben, zy zyn nog steeds te kort geschooten, om die konst zoo volmaakt, als de Hollanders, wel byzonder de Gouwenars en die van Alphen te oeffenen. Het vernuftige China, zoo beroemd door zyne Porcelainbakkeryen, het schrandere Vrankryk, en het jaloersche Engeland kan ons, in het wel bereiden van eene Tabakspyp, zelfs in den geringsten trap, niet evenaaren; en zulks is niet geheel vreemd, dewyl die Natien zeer weinig gebruik maaken, van een smaaklyk pypje met tabak te rooken, dat onze Hollanders gemeenlyk, als eene gezellige versnapering, al vry hoog schatten. Dan, hier mede laaten wy onze verdere beschrijving wegens de Tabakspypen en de Pypaarde berusten; en gaan nu voorts over tot het beschouwen van de Oker- en Daryaarden van Holland, als behoorende tot den DERDEN RANG deezer EERSTE ORDE. Dit eenige moet ik 'er egter, eer ik afbreeke, nog byvoegen, hoe het my zeer aanmerkelyk voorkomt, dat de Platteelbakkers, ziende de taatheid en witeheid, of, om 't wel uit te drukken, de Porcelainagtigheid der Pypaarden, 't niet eens onderwinden, om eene proef te neemen van dergelyk eene bereiding tot hun Aardewerk. 't Komt my voor, dat het een goed gevolg zou kunnen hebben; dan mogelyk is de groote zaak, *goedkoop*, hier tegen; of misschien zyn 'er andere my onbekende redenen; even zoo als 'er zyn in het bakken en maaken van pypen, uit onze Klaien; dewyl die altyd rood of roodagtig bakken. In 't vervolg hoop ik nog wel eenige nadere bedenkingen, raakende dit onderwerp, hier of daar ter geschikter plaatse, te laten invloeiën.

Noten

1. Hoppenbrouwers, *heer*.

2. Franca van Berkhey, M.D. *Natuurlijke Historie*, deel II, blz. 351-360.

3. Raphaël, *pipe*, p. 62. De pijpenindustrie in Rouen is in 1620 begonnen. Vermoedelijk was de economische betekenis nog gering. Het gebruik van pijpjaarde was dus in Rouen wel degelijk bekend.

4. Duco, *techniek*, blz. 128. De radering wordt met een gekarteld mesje aangebracht.

Literatuur

- Duco, D.H., De techniek van het pijpenmakersbedrijf te Gouda. In: The Archaeology of the clay tobacco pipe IV, edited Peter Davey, BAR International Series 92, 1980.
- Franca van Berkhey, M.D., *Natuurlijke Historie van Holland*, deel II. Amsterdam, Yntema en Tieboek, MDCCLXXI.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., *Geen heer, geen boer: de bemoeienissen van Johannes Franca van Berkhey met de Hollandse landbouw*. Holland 18 (3), juli/augustus 1986.
- Raphaël, M., *La pipe en terre, son périple à travers la France*. Editions Aztec, 1991.

Mijn collega Maarten Timmer wil ik bedanken voor het attenderen op deze beschrijving.

PIJPVLOEITJES

door Fred Tymstra

Heeft u wel eens van pijpvloei gehoord? Voor de meesten zal het een onbekend artikel zijn. Wat moet men met vloei in een pijp doen: de tabak wordt immers door de pijp al bijeen gehouden? Toch meende men in het verleden - er zijn verpakkingen bekend van rond 1900 - dat het gebruik ervan voordelen heeft voor de roker.

Hoe men pijpvloei gebruikt en welke voordelen eraan verbonden zijn, kunnen we lezen in de binnenzijde van een pakje EFKA:

"Men neemt slechts half zooveel tabak als men anders voor een pijp gebruikt en legt dit in het midden van een pijpvloeitje (1), neemt de randlijn tezamen en draait het pakje toe, zoodat de vorm van een langwerpige ei ontstaat (2). Dat ei wordt zoo in de pijp kop gestopt, dat de gedraaide punt naar binnen komt (3)."

Vervolgens wordt bovenaan een gaatje door het vloeitje geprikt en met een lucifer de pijp aangestoken.

